

Erich Fromm

Limbajul uitat

O introducere în înțelegerea
viselor, basmelor și miturilor

Traducere din engleză de
Costel Popa

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU

Redactor:
VICTOR POPESCU

Coperta:
FABER STUDIO

Director producție:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Dtp:
GABRIELA ANGHEL

Corectură:
IRINA MUȘĂTOIU
IRINA BOTEZATU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FROMM, ERICH

Limbajul uitat: o introducere în înțelegerea viselor, basmelor și miturilor / Erich Fromm; trad. din engleză de Costel Popa. - București: Editura Trei, 2019

ISBN 978-606-40-0619-6

I. Popa, Costel (trad.)
159,9

Titlul original: The Forgotten Language: An Introduction to the Understanding of Dreams, Fairy Tales, and Myths
Autor: Erich Fromm

Copyright © 1951 by Erich Fromm
Translated from the English language: THE FORGOTTEN LANGUAGE
First published by Holt, Rinehart & Winston, New York

Copyright © Editura Trei, 2019
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN: 978-606-40-0619-6

Cuprins

7	<i>Cuvânt-înainte</i>
11	I. Introducere
19	II. Natura limbajului simbolic
31	III. Natura viselor
52	IV. Freud și Jung
105	V. Istoria interpretării viselor
105	1. Interpretarea timpurie non-psihologică a viselor
110	2. Interpretarea psihologică a viselor
140	VI. Artă interpretării viselor
183	VII. Limbajul simbolic în mituri, basme, rituri și romane
184	1. Mitul lui Oedip
217	2. Mitul creației
220	3. Scufița Roșie
226	4. Ritualul sabatic
233	5. Procesul de Kafka

Natura limbajului simbolic

Să presupunem că doriți să explicați unei persoane care este diferența între gustul vinului roșu și gustul vinului alb. Acest lucru s-ar putea să vă pară destul de ușor. Știți foarte bine care este diferența; de ce nu ar fi ușor de explicat și altei persoane? Totuși, veți observa că este foarte dificil să puneți în cuvinte aceste diferențe de gust și probabil că, până la urmă, o să spuneți ceva de genul: „Uite care e treaba, nu pot să-ți explic. Bea pur și simplu vin roșu, apoi vin alb și o să știi care e diferența dintre ele”. Nu avem nicio dificultate în a găsi cuvinte pentru a explica cele mai complicate mașinării, și totuși cuvintele par neputincioase pentru a descrie o experiență gustativă simplă.

Nu cumva suntem confrunțați cu aceeași dificultate și atunci când încercăm să explicăm o experiență emoțională? Să luăm de exemplu o stare în care ne simțim pierduți, părăsiți, în care totul pare cenușiu, un pic înfricoșător, dar nu chiar periculos. Doriți să explicați această stare unui prieten, dar din nou vă veți găsi bâjbâind după cuvinte și în cele din urmă veți simți că nimic din ceea ce ați spus nu exprimă adecvat multiplele nuanțe ale acelei dispoziții. În noaptea următoare aveți un vis. Vă vedeți la marginile unui oraș, chiar înainte de apus, străzile sunt pustii, cu excepția mașinii de lapte, casele arată sărăcăcios,

20 împrejurimile sunt necunoscute, nu aveți niciun mijloc de transport obișnuit care să vă ducă într-o zonă cunoscută și de care simțiți că aparțineți. Când vă treziți și vă amintiți visul, vă dați seama că sentimentul pe care l-ați avut în vis este exact sentimentul acela cenușiu de pierdere pe care, cu o zi înainte, ați încercat să-l descrieți prietenului dumneavoastră. Este doar o imagine, a cărei vizualizare a durat mai puțin de o secundă. Și totuși, această imagine *este* o descriere mult mai vie și mai precisă decât ați fi putut să o dați dacă ați fi vorbit despre ea în detaliu. Imaginea pe care ați avut-o în vis este un simbol a ceea ce ați simțit.

Ce este un simbol? Un simbol este definit de obicei ca fiind „ceva ce reprezintă altceva”. Această definiție pare dezamăgitoare, dar devine mai interesantă dacă ne îndreptăm atenția către acele simboluri care sunt expresii senzoriale ale văzului, auzului, mirosului, atingerii și care exprimă „acel altceva” care este de fapt o experiență internă, un sentiment sau un gând. Un simbol de acest fel este ceva care se află în afara noastră, iar ceea ce simbolizează el este ceva din interiorul nostru. Limbajul simbolic este limbajul în care exprimăm experiența interioară ca și cum ar fi o experiență senzorială, ca și cum noi am fi făcut ceva sau ni s-a făcut ceva dinspre lumea obiectelor. Limbajul simbolic este limbajul în care lumea exterioară devine un simbol al lumii interioare, un simbol al sufletului și al minții noastre.

Dacă definim simbolul ca fiind „ceva care reprezintă altceva” — întrebarea crucială devine: Care este legătura specifică dintre simbol și ceea ce el simbolizează?

Ca răspuns la această întrebare, putem distinge trei tipuri de simboluri: simbolul *convențional*, cel *accidental* și cel *universal*. Așa cum vom vedea în cele ce urmează, numai ultimele două

tipuri de simboluri exprimă experiențe interioare sub forma unor experiențe senzoriale și numai ele au elemente de limbaj simbolic.

Simbolul convențional este cel mai cunoscut dintre cele trei, deoarece îl folosim în limbajul de zi cu zi. Dacă vedem cuvântul „masă” sau dacă auzim sunetul „masă”, literele M-A-S-Ă fac referire la ceva diferit. Ele reprezintă obiectul masă, pe care o vedem, o atingem și o folosim. Care este legătura dintre cuvântul „masă” și obiectul „masă”? Există vreo relație inerentă între ele? Evident, nu. Obiectul masă nu are nimic de-a face cu sunetul „masă” și singurul motiv pentru care cuvântul simbolizează obiectul este convenția de a numi acest obiect cu un anumit nume. Învățăm această legătură de mici, prin experiența repetată de a asocia cuvântul cu acel lucru la care se referă, până când se formează o legătură de durată, astfel încât nu mai suntem nevoiți să facem un efort de gândire pentru a găsi cuvântul potrivit.

Cu toate acestea, există câteva cuvinte în cazul cărora asocierea nu este doar convențională. Atunci când spunem „bleeeah”, de exemplu, facem cu buzele noastre o mișcare de suflare rapidă a aerului. Este o expresie a dezgustului pe care îl exprimă mișcările gurii noastre. Prin această expulzare rapidă a aerului, vrem de fapt să sugerăm intenția de a da afară ceva, de a elimina ceva din corpul nostru. În acest caz, ca și în altele, simbolul are o legătură inerentă cu emoția pe care o simbolizează. Dar chiar dacă presupunem că inițial multe sau chiar toate cuvintele își aveau originea într-o astfel de legătură inerentă între simbol și ceea ce este simbolizat, majoritatea cuvintelor pe care noi le învățăm azi nu mai semnifică în același mod în care o făceau la origine.

Cuvintele nu sunt singurele exemple de simboluri convenționale, deși acestea sunt cele mai frecvente și cele mai cunoscute. Desenele pot fi, de asemenea, simboluri convenționale. Un steag, de exemplu, poate reprezenta o anumită țară și totuși nu există nicio legătură între culorile specifice și țara pe care o reprezintă. Aceste culori au fost acceptate ca reprezentând acea țară și, din motive convenționale, traducem impresia vizuală a steagului în noțiunea privind statul simbolizat. Unele simboluri grafice nu sunt în întregime convenționale: de exemplu, crucea. Crucea poate fi pur și simplu un simbol convențional al bisericii creștine și, în acest sens, nu se deosebește de un steag. Dar conținutul specific al crucii — care se referă la moartea lui Iisus sau, dincolo de aceasta, la intersectarea planurilor material și spiritual — pune în legătură simbolul și acel ceva pe care îl reprezintă dincolo de nivelul convențional.

Simbolul *accidental* se află la capătul opus față de simbolul convențional, chiar dacă cele două au o trăsătură comună, aceea că nu există nicio relație intrinsecă între simbol și ceea ce simbolizează acesta. Să presupunem că cineva a avut o experiență nefastă într-un anumit oraș; când aude numele acelui oraș, va face imediat legătură între acel nume și starea de tristețe, așa cum ar face legătura cu starea de bucurie dacă experiența sa ar fi fost una fericită. Cu siguranță nu există nimic special în acel oraș care să-l facă pe individ să fie trist sau vesel. Experiența asociată cu acel oraș care îl face să fie un simbol pentru o anumită stare este o experiență individuală.

Aceeași reacție poate să apară în legătură cu o casă, o stradă, anumite haine, anumite situații sau orice alt aspect care poate fi asociat cu o anumită stare. Poate că la un moment dat visăm că suntem într-un oraș. De fapt, în vis, s-ar putea să nu existe nicio

legătură între starea noastră și acel oraș; tot ce sesizăm este o stradă sau doar numele orașului. Ne putem atunci întreba de ce ne-am gândit la acel oraș în visul nostru și s-ar putea să descoperim că am adormit într-o stare de spirit similară cu cea pe care orașul o simbolizează. Imaginea din vis simbolizează această stare, orașul „stă pentru” starea trăită la un moment dat acolo. Oricum, legătura dintre acel simbol și experiența vizată este cu totul întâmplătoare.

În opoziție cu simbolul convențional, simbolul accidental nu poate fi comunicat de la o persoană la alta decât dacă ambele persoane pot asocia respectivele evenimente cu acel simbol. Din acest motiv, simbolurile accidentale sunt rareori folosite în mituri, în basme sau în operele de artă scrise într-un limbaj simbolic, deoarece acele simboluri nu sunt comunicabile decât dacă scriitorul adaugă descrieri detaliate pentru fiecare simbol pe care îl folosește. Cu toate acestea, în vise, simbolurile accidentale sunt frecvent folosite și, pe parcursul cărții, voi explica metoda prin care le putem înțelege.

Simbolul *universal* este acela în care există o relație intrinsecă între simbol și ceea ce reprezintă aceasta. Am dat deja un exemplu, imaginea cu periferia orașului. Experiența senzorială a unui mediu părăsit, bizar, sărăcăcios are într-adevăr o legătură semnificativă cu starea de rătăcire și anxietate. Destul de adevărat că, dacă nu am fost niciodată la periferia unui oraș, nu am putea să folosim acest simbol, tot la fel cum cuvântul „masă” ar fi lipsit de sens dacă nu am văzut niciodată o masă. Simbolul are sens doar pentru locuitorii de la oraș și ar fi lipsit de sens pentru oamenii care trăiesc într-o cultură unde nici nu există orașe mari. Totuși, multe simboluri universale sunt înrădăcinate în experiența tuturor ființelor umane. Să luăm de pildă simbolul

24 focului. Suntem fascinați de modul în care arde focul în sobă. De cât de viu ni se pare. Se schimbă mereu, se mișcă continuu și totuși ceva rămâne constant. Rămâne la fel, fără să fie la fel. Dă senzația de putere, de energie, de grație și lumină. E ca și cum ar dansa și ar avea o sursă inepuizabilă de energie. Când folosim focul ca simbol, descriem o experiență interioară caracterizată de aceleași elemente pe care le-am observat în experiența senzorială a focului; senzația de a fi energetic, de fi ușor, de mișcare, de grație, de veselie — sentimentul predominant putând fi oricare dintre aceste elemente.

Fie că este un ocean sau un râu, simbolul apei este similar în unele privințe, dar diferit în altele. Și aici găsim acest amestec de schimbare și permanență, de mișcare constantă care are totuși ceva permanent. Simțim totodată aceste caracteristici ale apei, de a fi vie, de a exista la modul continuu și de a fi plină de energie. Dar există și o diferență: dacă focul este zburdalnic, iute și incitant, apa este tăcută, domoală și liniștită. Focul are un element-surpriză; apa este mai curând previzibilă. Și apa simbolizează starea vitală, dar una care este mai „densă”, mai „domoală”, mai degrabă liniștitoare decât incitantă.

Nu este nicio surpriză în faptul că un fenomen din lumea fizică poate fi o expresie adecvată a unei experiențe lăuntrice, că lumea obiectelor poate fi un simbol al lumii psihice. Cu toții știm că trupurile noastre sunt expresia psihicului nostru. Sângele ne inundă când suntem furioși; ne albim când ni se face frică; inimile noastre bat mai repede dacă suntem supărați și întregul corp are alt tonus când suntem fericiți, față de momentele când suntem triști. Ne exprimăm stările prin expresiile feței, iar atitudinea și emoțiile transpar prin mișcări și gesturi atât de precise, încât cei din jur pot să le recunoască mult mai bine după

gesturile noastre, decât după cuvinte. Într-adevăr, corpul este un simbol — și nu o alegorie — a minții. Emoția adâncă și autentică se exprimă în întregul organism. La fel și gândul la care reflectăm profund. În cazul simbolului universal, avem aceeași legătură dintre experiența mentală și cea fizică. Unele fenomene fizice sugerează, chiar prin natura lor, anumite experiențe mentale și emoționale — în aceste cazuri vom exprima trăirile afective în limbajul experiențelor fizice; altfel spus, le vom da o expresie simbolică.

Simbolul universal este singurul în care relația dintre simbol și ceea ce simbolizează nu este o coincidență, ci se bazează pe o legătură intrinsecă. Este înrădăcinat în sesizarea unei afinități dintre o emoție (un gând), pe de o parte, și o experiență senzorială, pe de cealaltă parte. Poate fi numit universal pentru că este împărtășit de toți oamenii, în contrast atât cu simbolul accidental, care este prin natura sa strict personal, dar și cu simbolul convențional, care este limitat la un grup de persoane ce împărtășesc aceeași convenție. Simbolul universal este înrădăcinat în însușirile corpului, simțurilor și minții omului, care sunt comune tuturor și care, astfel, nu sunt limitate la nivel individual sau la nivelul anumitor grupuri. Într-adevăr, limbajul simbolurilor universale este singura limbă comună dezvoltată de rasa umană, o limbă pe care a uitat-o înainte de a reuși să dezvolte un limbaj universal convențional.

Dacă vrem să explicăm caracterul universal al simbolurilor, nu este nevoie să invocăm ereditatea de la nivelul rasei umane. Orice ființă umană care împărtășește trăsăturile esențiale ale corpului și minții cu restul umanității este capabilă să vorbească și să înțeleagă limbajul simbolic care se bazează pe aceste trăsături comune. Exact așa cum nu este nevoie să învățăm să plângem

26 când suntem triști sau să ne înroșim la față când suntem furioși și exact la fel cum aceste reacții nu sunt limitate la un anumit grup sau la o anumită rasă umană, limbajul simbolic nu trebuie învățat și nici nu este limitat la un anumit segment al rasei umane. Dovada pentru acest lucru se găsește în faptul că limbajul simbolic, așa cum este folosit în mituri și vise, se întâlnește în toate culturile, atât în cele așa-zis primitive, cât și în cele mai evoluat, precum cele din Egipt sau Grecia antică. Mai mult, simbolurile folosite în aceste culturi variate sunt uimitor de asemănătoare de vreme ce toate se bazează pe experiențe senzoriale și emoționale împărtășite de toți oamenii din toate culturile. Dovezi suplimentare pot fi găsite în experimente recente, în care oameni care nu au cunoștințe despre teoria interpretării viselor au fost capabili, sub hipnoză, să interpreteze simbolistica viselor lor fără nicio dificultate. După ce și-au revenit din starea hipnotică și li s-a cerut să interpreteze aceleași vise, aceștia au fost derutați și au spus „Ei bine, nu au niciun înțeles — sunt lipsite de sens”.

Totuși, afirmația de mai sus necesită anumite clarificări. Unele simboluri au sensuri diferite în funcție de semnificația lor reală în diferite culturi. De exemplu, funcția și, prin urmare, sensul soarelui sunt diferite în țările nordice, față de țările tropicale. În țările nordice, unde apa există din abundență, cultura agricolă depinde de gradul de strălucire a soarelui. Soarele înseamnă energie plină de căldură, de viață, de protecție și de iubire. În Orientul Apropiat, unde căldura soarelui este mult mai puternică, soarele exprimă o putere periculoasă sau chiar amenințătoare, de care oamenii trebuie să se protejeze, în timp ce sursa vieții și principalul factor pentru cultura agricolă este considerată a fi apa. Putem vorbi de anumite dialecte ale

limbajului simbolic universal, determinate de acele diferențe date de condițiile naturale care fac ca anumite simboluri să aibă un înțeles diferit în regiuni diferite ale pământului.

Pe lângă aceste „dialecte simbolice”, mai întâlnim o situație: există simboluri care au mai multe sensuri în măsura în care există mai multe tipuri de experiențe lăuntrice care pot fi puse în legătură cu același fenomen natural. Să luăm din nou simbolul focului. Dacă privim focul în șemineu, care este o sursă de plăcere și confort, atunci el exprimă o dispoziție plină de viață, căldură și plăcere. Dar dacă vedem o clădire sau o pădure care a luat foc, aceasta ne transmite un sentiment de amenințare sau teroare, de lipsă de putere a omului în fața stihiei naturii. Astfel, focul poate fi atât reprezentarea simbolică a vitalității interioare și a fericirii, dar și a fricii, a neputinței sau a propriilor tendințe distrugătoare. Același lucru este valabil și pentru simbolul apei. Apa poate fi forța cea mai distructivă atunci când avem de-a face cu o furtună sau când un râu se revarsă și inundă malurile. Apa poate fi astfel expresia simbolică a groazei și a haosului, dar și a confortului și a liniștii.

O altă ilustrare a acestui principiu este simbolul unei văi. Valea cuprinsă între munți poate să ne trezească sentimentul de siguranță și confort, de protecție împotriva tuturor pericolelor din exterior. Dar munții protectori pot semnifica și starea de izolare, ca niște ziduri care nu ne permit să ieșim din vale, devenind astfel un simbol al încarcerării. Sensul special al unui simbol într-un anumit loc poate fi determinat doar luând în considerare întregul context în care apare acel simbol și experiențele predominante ale persoanei care folosește simbolul. Vom reveni la această problemă în discuția noastră despre simbolismul viselor.

28 O ilustrare foarte bună a funcției simbolului universal este o poveste scrisă în limbaj simbolic și care este cunoscută aproape tuturor oamenilor din cultura occidentală: Cartea lui Iona. Iona aude vocea lui Dumnezeu spunându-i să meargă la Ninive și să propovăduiască locuitorilor săi să renunțe la obiceiurile lor rele pentru a nu fi distruși. Fie că vrea sau nu, Iona aude vocea lui Dumnezeu și de aceea el este un profet. Dar el este un profet lipsit de voință, care, deși știe ce ar trebui să facă, încearcă să fugă de porunca lui Dumnezeu (sau, cum se mai poate spune, de vocea conștiinței sale). El este un om căruia nu-i pasă de alte ființe umane, un om cu un puternic simț al legii și al ordinii, dar lipsit de iubire.¹

Cum exprimă această poveste trăirile interioare ale lui Iona?

Se spune că Iona a coborât la Iope și a găsit o corabie care să-l aducă la Tarsis. În mijlocul oceanului se declanșează o furtună și, în timp ce toți ceilalți sunt agitați și înfricoșați, Iona coboară în burta corabiei și cade într-un somn profund. Marinarii, crezând că Dumnezeu a declanșat furtuna pentru că cineva de pe navă trebuia să fie pedepsit, îl trezesc pe Iona, care le mărturisește că încearcă să scape de porunca lui Dumnezeu. Iona le spune să-l ia și să-l arunce în mare și astfel furtuna o să se potolească. Marinarii (trădând un sentiment remarcabil al omeniei și făcând toate eforturile înainte de a-i urma sfatul) îl iau până la urmă pe Iona și îl aruncă în mare, care se liniștește imediat. Iona este apoi înghițit de un pește uriaș; rămâne în burta peștelui trei zile și trei nopți, unde se roagă lui Dumnezeu să-l elibereze din această închisoare. Dumnezeu îl face pe pește să-l verse pe Iona pe uscat, iar Iona se duce la Ninive, îndeplinește porunca lui

¹ Cf. discuției despre Iona din E. Fromm *Omul pentru sine* (București, Editura Trei, 2017), unde povestea este analizată din punctul de vedere al semnificației iubirii.

Dumnezeu și astfel salvează locuitorii orașului. Povestea este spusă ca și cum aceste evenimente s-ar fi întâmplat în realitate. Cu toate acestea, ea este scrisă în limbajul simbolic și toate evenimentele descrise într-un mod realist sunt simboluri pentru experiențele interioare ale eroului. Găsim o succesiune de simboluri care se înlanțuie astfel: imbarcarea pe corabie, coborârea în burta navei, adormirea, călătoria pe ocean și faptul de a fi în burta unui pește. Toate aceste simboluri exprimă aceeași experiență interioară, anume exprimă nevoia de a fi protejat și izolat, de retragere într-o zonă de siguranță din fața contactului cu alte ființe umane. Ele reprezintă ceea ce ar putea fi ilustrat printr-un alt simbol: fătul din pânțelele mamei. Deși atât de diferite în realitate, burta navei, somnul profund, oceanul și burta unui pește sunt niște simboluri ce exprimă de fapt aceeași experiență interioară, o îmbinare între nevoia de protecție și cea de izolare.

La nivelul scenariului manifest, evenimentele se întâmplă în timp și spațiu: *întâi*, intrarea în burta navei; *apoi*, adormirea; *apoi*, aruncarea în ocean; *apoi*, înghițirea de către peștele uriaș. Fiecare lucru se întâmplă după un altul și, chiar dacă unele evenimente sunt în mod clar nerealiste, povestea are consistența sa logică în termeni de spațiu și timp. Dar dacă înțelegem că autorul nu a încercat să ne spună povestea unor evenimente externe, ci a experienței interioare a unui om împărțit între propria conștiință și dorința sa de a scăpa de vocea interioară, devine clar că diferitele sale acțiuni care se succed una după alta exprimă aceeași stare lăuntrică; și exact *acea secvență în timp* este expresia *intensității crescânde* a sentimentului respectiv. În încercarea de a scăpa de obligația față de semenii săi, Iona se izolează din ce în ce mai mult până când, în burta peștelui, elementul